

Leven van of leven met dieren*

Barbara Noske

De relatie mens-dier begon, historisch gezien, zodra de evolutie de mens had voortgebracht. Stellen wij ons de evolutie voor als ware die in één enkele dag tot stand gekomen, dan heeft de mens als soort zich verhoudingsgewijs pas om 23.00 uur aangediend. Het zijn de dieren die de mens hebben voortgebracht, zij zijn van alle natuurelementen de mens het naast verwant.

Mensen hebben in de loop der eeuwen allerlei praktijken ontwikkeld met betrekking tot diverse diersoorten. En natuurlijk hebben en hadden ze gevoelens en gedachten over dieren en over zichzelf met betrekking tot dieren.

Wat echter vaak wordt vergeten, met name in de menswetenschappen, is dat er naast de mens-dierrelatie ook nog zoiets bestaat als de diersmensrelatie. Dieren waren evolutionair gezien eerder dan mensen en hebben dus op het verschijnen van de mens moeten reageren. Dieren werden prooien van mensen, maar mensen werden ook prooien van dieren.

Het zou onjuist zijn er a priori vanuit te gaan dat het alleen de mens is die actief handelt, denkt, voelt of benadert en dat het dier slechts passief wordt benaderd.

Wij zijn tegenwoordig bijna kwaad wanneer een dier het waagt ons als prooi te zien, het voelt aan als omgekeerde wereld: haaien die mensen als prooi benaderen.

Naast 'economische' relaties tussen mens en dier moeten er aan weerskanten ook altijd gevoelens en gedachten zijn geweest met betrekking tot de andere soort. Mensen ten aanzien van dieren en dieren ten aanzien van mensen.

Uit de archeologie en antropologie weten wij dat dieren van oudsher een belangrijke rol spelen in menselijke rituelen, religies en wereldbeschouwingen.

Er heeft een gigantische verscheidenheid aan mens-dierrelaties bestaan, als men kijkt naar de verschillende culturen

in de loop van de geschiedenis van de mens. Daarbij spelen de ecologische mogelijkheden, voorwaarden en de stand van de technologie van een samenleving een grote rol, maar ook de gangbare opvattingen over dieren, de diverse dierbeelden die in een samenleving heersen.

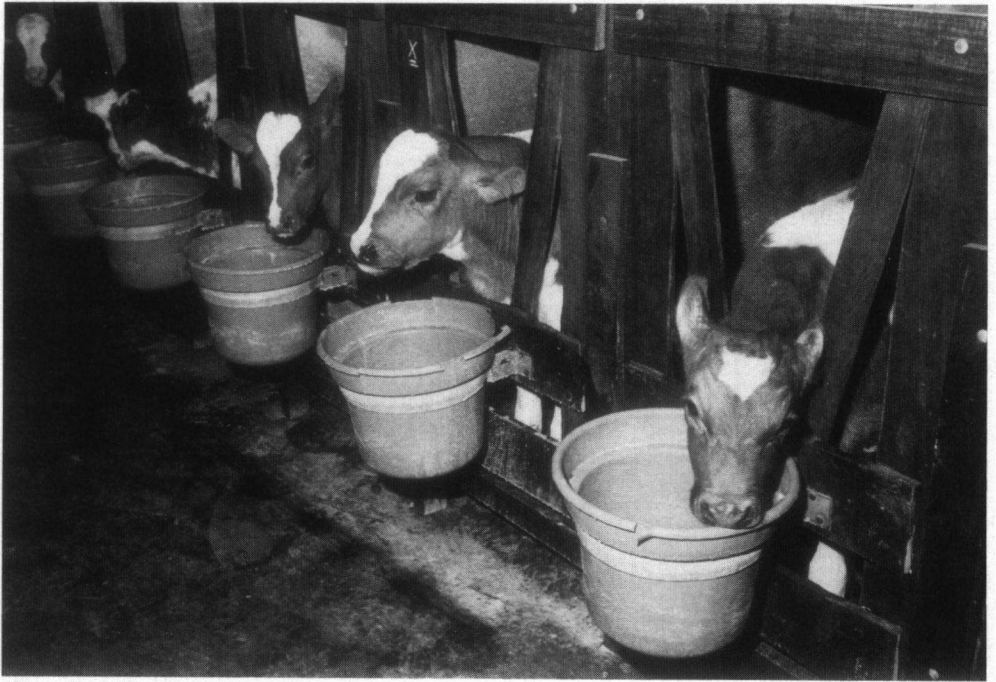
Terugblikkend in de geschiedenis kan men twee uitersten constateren in mens-dierrelaties en alle stadia daar tussenin. Het ene uiterste is die situatie waarbij de ecosystemen van mens en dier elkaar totaal

niet overlappen en hun beider leefgebied en leefpatronen strikt zijn gescheiden. Dan is er eigenlijk geen sprake van enige relatie. Deze situatie kwam in prehistorische tijden voor, toen de mens nog geen mondiale soort was, dat wil zeggen: toen de mens zijn stempel nog niet op de hele wereld had gedrukt. Op onbewoonde eilanden bestaat deze situatie soms nog wel.

Zo zijn dieren transportmiddel geweest. Op de foto de Engelse zuidpoolreiziger Hampton met zijn Huskies.

Foto: Jan P. Stribos.

Het andere uiterste wordt gevormd door de situatie waarbij het dier vrijwel volledig uit zijn eigen ecosysteem en leefpatroon is gehaald en is ingelijfd in economische en technologische systemen van de mens. Momenteel worden de meeste mestkalveren opgesloten in boxen - een ongeschikt huisvestingssysteem.

Foto: Dierenbescherming.

Het andere uiterste wordt gevormd door de situatie waarbij het dier vrijwel volledig uit zijn eigen ecosysteem en leefpatroon is gehaald en is ingelijfd in economische of technologische systemen van de mens zoals bijvoorbeeld in de bio-industrie en in laboratoria.

Dit is de tendens in de huidige westerse samenlevingen, het eenzijdig aanpassen van dieren aan onze eigen behoeften. Natuurlijk is het zo dat dieren altijd al door de mens zijn gebruikt, op alle mogelijke manieren. Dierlijke substantie is, evenals plantaardige materie, gebruikt als voedsel (vlees, melk en eieren), als kleding, onderdak en schoeisel (huid, bont, wol), als gebruiksvoorwerp (beenderen), of als brandstof (mest).

Dieren zijn echter méér geweest dan alleen maar nuttige materie. Typisch voor dieren is dat zij in staat zijn tot beweging en dat zij lichaamskracht bezitten. Ook hebben ze zintuigen, motivaties en gevoelens. Sociale dieren bijvoorbeeld hebben een grote behoefte aan contact met andere individuen.

De mens heeft deze vermogens en behoeften op vele manieren benut. Zo zijn dieren transportmiddel geweest (last-, rij- en trekdier) en hebben zij als speurders gewerkt voor jagers en verzamelaars, zoals nu nog het truffelzoekende varken in de Franse Dordogne. Ook hebben dieren van oudsher de mens in zijn woning gezelschap gehouden, zoals bij ons kleine huisdieren als cavia's, honden, katten en papegaaien. Dieren hebben eveneens een rol gespeeld in vormen van vermaak (sport en spel: paarderennen, ruiterspelen, hane- en stieregevechten, circussen) voor de mens, maar ook zangwedstrijden tussen vogeltjes in kooitjes, zie het hedendaagse Suriname.

Toen wetenschap en industrie zich ontwikkelden, is men dieren gaan gebruiken als proefkonijnen in laboratoria (in de farmaceutische en cosmetica-industrie, en tegenwoordig in het kader van genetische manipulatie). Ook in andere proefsituaties zijn dieren ingezet (apen in de ruimtevaart, dolfinen bij militaire experimenten, dieren als slachtoffers in nagebootste auto-ongelukken).

Toch moeten wij ons realiseren dat de meeste van dit soort praktijken pas zijn ontstaan nadat de mens het dier was begonnen te **domesticeren** = het tot huisdier maken van oorspronkelijk wilde dieren. De gangbare definitie van het begrip domesticatie is *'het vangen en temmen door de mens van dieren van een soort met bepaalde gedragskenmerken, hun verwijdering uit hun natuurlijke leefmilieu en voortplantingsgemeenschap en het houden van deze dieren onder gecontroleerde voortplantingscondities met winstoogmerk'*. Deze definitie redeneert als het ware van onze huidige situatie terug, ze is

dus etnocentrisch om niet te zeggen eurocentrisch. Ik zelf hanteer de definitie van archeoloog/antropoloog Paul Wilkinson: *die situatie waarbij mensen veranderingen gaan forceren in de bestaanscyclus van een dier.*

Toch heeft de mens de langste tijd van zijn bestaan op aarde in zijn onderhoud voorzien, niet door gedomesticeerde dieren te houden en te fokken, maar door op ongedomesticeerde dieren te jagen. Met andere woorden, de mens produceerde nog niet, hij consumeerde alleen.

Als wij ons opnieuw de evolutie indenken alsof deze slechts één enkele dag heeft beslagen waarin de mens pas om 23.00 uur op z'n vroegst het levenslicht zag, dan is hij niet vroeger dan 23.45 uur begonnen met het domesticeren van planten en dieren (respectievelijk landbouw en veeteelt). Er is onder archeologen en antropologen zeer veel discussie gaande over de redenen waarom mensen zo laat tot domesticatie zijn overgegaan. Daar wil ik het hier niet over hebben.

Inmiddels is het gedomesticeerde dier voor ons westerlingen bijna het dier gaan vertegenwoordigen. Wilde soortgenoten van het gedomesticeerde dier lijken gaandeweg hun bestaansrecht te hebben verloren. Zie de eeuwenlange verguizing van de Wolf tegenover de populariteit van de hond. De filosoof Otto Duintjer drukte het eens zo uit: het wilde dreigt te worden **uitgeschakeld**, terwijl het gedomesticeerde juist steeds meer lijkt te worden **ingeschakeld**.

Greep de mens in het verleden dwingend in en veranderde hij de bestaanscyclus van dieren ten eigen bate (zoals mijn definitie van domesticatie luidt), onder het huidige economische systeem gaat de mens nog veel verder. Tegenwoordig worden gedomesticeerde dieren gewoonweg ingelijfd. In de bio-industrie worden dieren een soort productiefactoren met behulp waarvan bepaalde stoffen worden geproduceerd zoals vlees, bont en melk. In de laboratoria dienen dieren als meet- en toetsinstrumenten om industriële producten en wetenschappe-

lijke theorieën te testen (proefdieren). Of dieren worden onderdeel van een woon-situatie van de mens op een bovenhuis of flat in een asfaltstraat (gezelschapsdieren). Voor het dier dat onderdeel is geworden van de huidige mensensamenleving, betekent dit, dat het vrijwel volledig beroofd is van het eigen ecosysteem en dat de controle over wat er nog rest van zijn bestaanscyclus niet langer bij hemzelf ligt. Die controle gaat steeds meer over in handen van managers en zelfs computers en machines. In het gunstigste geval in die van een huisvrouw of -man.

Het dier komen wij als kind al heel vroeg op ons bord tegen in de vorm van vlees. Veel kinderen, zeker in onze verstedelijkte maatschappij, beseffen pas gaandeweg dat vlees 'dier' is.

Het dier als gebruiksobject is iets waar de meesten van ons

Natuurlijk is het zo dat dieren altijd al door de mens zijn gebruikt, op alle mogelijke manieren. Op de foto schaapsherder met zijn hond en schaapskudde.

Foto: Natuurmonumenten.

De hond, maar ook de papegaai, is reeds door de eeuwen heen een metgezel van de mens geweest. Foto: Jaap Taapken.

nauwelijks bij stilstaan. Wij gaan het al heel gauw vanzelfsprekend vinden dat dieren eetobjecten, meetobjecten of vermaakobjecten zijn.

Er bestaat geen enkele samenleving waar de mens-dierverhouding helemaal vrij is van instrumentalisme. Toch gaat onze samenleving vrij ver in wat ik in mijn boek 'subject-object denken' noem. Het is hier bijna een gegeven dat de mens subject en het dier object is. Hoewel de mens-natuurverhouding in alle samenlevingen een instrumenteel aspect heeft, is het natuurbbeeld van mensen in bijvoorbeeld jagers- en verzamelaarsmaatschappijen veel meer omvattend. Wat overigens niet altijd betekent dat dieren in die maatschappijen - in de praktijk - diervriendelijker worden bejegend. Wel wordt niet zozeer de biologische als wel kosmologische en morele verwantschap met dieren vaak benadrukt.

Voor Australische Aboriginals of Amerikaanse Indianen is de levende maar ook de niet-levende natuur veel meer dan alleen maar een instrument waar de mens mee kan doen wat hij wil. Kenmerkend voor het wereld-

beeld in deze maatschappijen is dat de mens niet wordt beschouwd als de maat van alle dingen. De natuur als geheel is een heilig bezield eenheid, die creatief en intelligent is en doel in zichzelf. Dit grote geheel omvat en verbindt alles, ook de mens. De natuur is hier dus nog niet alleen maar materie en dieren zijn meer dan levende organismen. Alles heeft subjectiviteit.

Moeder Natuur of Moeder Aarde (of in Aboriginal termen: de Droomtijd) was niet door God gemaakt zoals in Jodendom en Christendom, maar is zelf God. En alle natuurlijke wezens en dingen hebben deel aan dit goddelijke. In tegenstelling tot de bovengenoemde wereldreligies waar alleen de mens naar het beeld van God geschapen is en in het hiernamaals komt. De mens heeft in deze visie niet meer bestaansrecht dan de rest. Alles in de natuur heeft (een relatief) bestaansrecht, omdat het er is, niet omdat het iets is voor de mens.

Vergeleken met dit denken, zijn wij uiterst antropocentrisch: de mens en de behoefte van de mens is de maat van alle dingen. In jagersmaatschappijen geldt dat zelfs al doodt men dieren om hun vlees, dieren nooit **alleen** maar vlees zijn. Men vroeg de

dieren soms van tevoren vergiffenis en het doden zelf was aan strenge regels gebonden. In veel, maar niet alle, jagers- en verzamelaarsmaatschappijen, is men ervan doordrongen dat jagen betekent: *een dier angst aanjagen, het pijn doen.*

Toch zijn er in het denken en voelen van de mens, ook in het westen, stromingen waarin het dier nooit een ding is geworden (fantasie, fabels, verhaaltjes), maar ook: het fenomeen gezelschapsdier nu en vroeger. De mens-gezelschapsdierrelatie lijkt een subject-subjectrelatie, een tegenhanger van het geobjectiverde dier van de bio-industrie of de laboratoria. Dat is natuurlijk maar de vraag: want staat hier niet weer een menselijke behoefte centraal, de behoefte aan affectie?

Feit is: gezelschapsdieren komen voor in alle maatschappijen en tijdperken. Toch zijn er zeer weinig sociale wetenschappers die naar deze face-to face-relatie onderzoek doen. Uitzondering is James Serpell, maar hij is een zoöloog. Hij wijst erop dat antropologen en sociologen altijd naar de achterliggende oorzaken van deze innige relaties willen zoeken en dat ze zich schamen om te erkennen dat de oorzaak misschien gewoon 'affectie' is. Vergelijk Midas Dekkers die beweert dat mens-gezelschapsdierrelaties pseudorelaties zijn, alsof de echte relaties die tussen mensen moeten zijn. Zijn alle kinderen die dol op dieren zijn, dan pervers of gefrustreerd?

Domesticatie

Hoe heeft domesticatie zich als type mens-dierrelatie kunnen ontwikkelen? Terwijl tegenwoordig vrijwel ieder dier in een of andere context van de mens leeft (alle dieren leven in landen) kwamen contacten tussen mens en dier vroeger alleen tot stand wanneer een

bestaanscyclus (subsistence cycle) van de mens op een bepaald punt in tijd en in ruimte samenviel met de seizoensgebonden en geografisch bepaalde bestaanscyclus van een bepaalde diersoort. Bestaanscyclus = de wijze waarop een soort omgaat met de hulpbronnen waarvan zij afhankelijk is, in samenhang met de telkens terugkerende seizoenen. Wanneer de bestaanscycli van mens en dier niet spontaan samenvallen kan zowel de mens als het dier dit samenvallen bewerkstelligen: ieder van hen kan het eigen systeem zodanig aanpassen dat het mogelijk wordt de hulpbronnen van de ander te exploiteren. Waar dieren hulpbronnen van de mens zijn gaan exploiteren, hebben zij hun eigen bestaanscyclus aangepast aan condities van de mens, zie bijvoorbeeld vuilopruimende hondachtigen en zogenaamde cultuurvolgers als Huismussen. Maar ook de mens kan de eigen subsistentiecyclus aanpassen, zoals bij

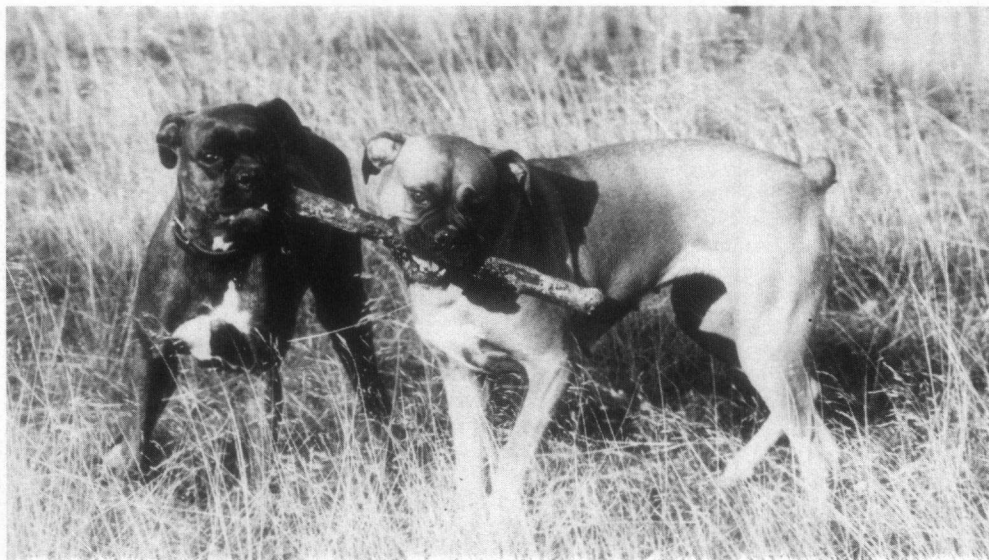
voorbeeld de nomaden doen die op Rendieren of Kariboes jagen en de migraties van hun potentiële buit volgen. Dat is dus nog geen domesticatie. Bij tijd en wijle hebben groepen mensen hun toevlucht genomen tot nog een andere strategie. In plaats van zichzelf aan te passen, zijn ze gaan ingrijpen in de bestaanscyclus van een dier en begonnen daarin veranderingen af te dwingen, waardoor aan bepaalde behoeften van de mens kon worden tegemoet gekomen. Dit noem ik dus domesticatie. Om vlees te verkrijgen is domesticatie voor de mens niet altijd een noodzakelijke strategie geweest (tenminste zolang er genoeg wilde dieren in de nabijheid leefden). Melk daarentegen kan alleen maar worden verkregen door controle uit te oefenen over de seizoensbestaanscyclus van een dier. Er zijn verschillende mens-dierrelaties die voorstadia kunnen hebben gevormd voor een uiteindelijke domesticatie

van de desbetreffende diersoort. Zeker in het verre verleden, waar de oorsprong van veel dierdomesticaties ligt, diende de diersoort in kwestie zelf een sociale soort te zijn, wilde domesticatie door de mens enige kans van slagen hebben. Dieren die van nature al in een groep of maatschappij leven, zijn eerder bereid een sociale relatie aan te gaan met leden van een andere soort (de mens in dit geval) dan dieren die voornamelijk solitair leven.

Een mogelijk voorstadium van domesticatie is de symbiotische relatie tussen mens en dier. Met *symbiose* wordt bedoeld iedere situatie waarbij twee verschillende soorten naast elkaar leven tot wederzijds voordeel, hoewel volledige gelijkheid tussen beide partners zeldzaam lijkt te zijn.

De mens-dier relatie is tussen mens en hond in de loop der eeuwen sterk gegroeid.
Foto: Jaap Taapken.

Honden kunnen de mens ook levensvreugde, afleiding, dierbare vriendschap verschaffen, terwijl ze door dagelijkse wandelingen gezondheid bevorderen en veiligheid bezorgen door hun waakzaamheid. Foto: Jaap Taapken.

In het verre verleden kan het houden van kleine gezelschapsdieren (petkeeping) zijn begonnen als een symbiotische relatie en volgens sommigen heeft domesticatie zich langs deze weg kunnen ontwikkelen. De Australische Aboriginals houden gezelschapsdieren, dat wil zeggen, zij laten een groot aantal verschillende dieren toe tot hun huishoudelijk domein: Wallaby's, Possums, Emoes, muizen, ratten, jonge vogels en Dingo's. Alleen de Dingo's, de Australische wilde hond, kan misschien gedomesticeerd worden genoemd in de zin die ik er hier aan gegeven heb. De Aboriginal-mensen interfereren inderdaad in de bestaanscyclus van de Dingo. Maar de domesticatie van de Dingo is altijd beperkt gebleven tot een aantal individuele dieren en heeft zich nooit uitgestrekt tot de hele soort.

De aasetende en vuilopruiende gewoonten van de hondachtigen (honden, Wolven, Jakhalzen) kan hen in

contact hebben gebracht met kampementen van de mens overal ter wereld en de mensen kunnen vervolgens de jonge hondjes hebben geadopteerd. Tot voor kort hadden de Australische Aboriginals de gewoonte er opuit te gaan om dingopups uit grotten te halen. Recent bewijsmateriaal suggereert nu echter dat migrerende Aboriginals de (al gedomesticeerde?) Dingo mogelijkserwijs vanuit Timor naar Australië hebben gebracht.

Het verschaffen van voedsel heeft altijd een belangrijke rol gespeeld in het verstevigen van de banden tussen mens en dier. Wanneer een producent van afval, de mens in dit geval, zichzelf graag van dit vuil ziet verlost, kan een aasetend en dus vuilopruiend dier in een ware symbiotische relatie treden met een mensengemeenschap.

De eerste gedomesticeerde dieren zijn waarschijnlijk jonge dieren geweest. Deze zijn gemakkelijker te hanteren en ontvankelijker voor socialisatie (door de mens in dit geval) en zij leren ook sneller dan volwassen dieren.

Wanneer afval opruimen overgaat in plundering, begint het te lijken op een ander type

relatie, namelijk, sociaal parasitisme: een gastengroep exploiteert een gastheergroep. Als daarentegen gastheren gasten beginnen te exploiteren, kan de relatie er een worden van domesticatie.

Bepaalde mens-dierrelaties kunnen worden aangemerkt als gevallen van sociaal-parasitisme van de kant van de mens. Nomadische pastoralisten zoals de Tungu's en de Samojeden jagen op Rendieren met behulp van tamme Rendieren als lokdier. De mensen zijn hier in zoverre gast van de Rendieren dat zij hun eigen migraties aanpassen om de rondtrekkende kudden te kunnen 'bezoeken'. De soort mens leeft dus systematisch van de rendiersoort, welke echter nog steeds de controle handhaaft over de eigen seizoenssubsistentiecyclus. Maar de gast mens kan er uiteindelijk toe overgaan de bewegingsvrijheid van de gastheer-rendieren in te perken, het punt waarop domesticatie tot stand zou kunnen komen.

Anderssoortige relaties die uiteindelijk de weg kunnen hebben vrijgemaakt voor domesticatie van dieren, staan in verband met een andere vorm van domesticatie, namelijk,

het domesticeren van planten: landbouw.

Het oogstroken kan een nieuwe vorm van sociaal parasitisme zijn geweest: toen de mens er eenmaal toe was overgegaan gewassen te verbouwen, kan bijvoorbeeld de Oeros een geduchte concurrent zijn geworden, omdat dit dier de door mensen geproduceerde gewassen opat. Het pestvernietigen daarentegen kan een nieuwe vorm van symbiose worden genoemd, bijvoorbeeld tussen katten en landbouwers. De landbouwpraktijk kan bepaalde dieren hebben aangetrokken die door de landbouwers als plaag werden ervaren, zoals muizen en ratten, die echter op hun beurt weer hun natuurlijke vijanden moeten hebben aangetrokken. Zo kunnen katten een symbiotische relatie met de gewassen-verbouwende mens zijn aangegaan.

Tot dan toe was domesticatie niet iets geweest dat bewust door mensen was gepland; de mens kon nog niet op de hoogte zijn geweest van de economische voordelen die domesticatie op lange termijn biedt. Later vond wel geplande domesticatie plaats, namelijk, toen secundaire nomadische pastoralisten, die in gebieden leefden waar landbouw niet langer werd bedreven wegens uitputting van de grond (zoals bijvoorbeeld in de Sahara) behoefte kregen aan transportmiddelen en onder andere het paard en de Kameel domestickeerden.

De hond is lang gezien als het eerste dier dat is gedomesticeerd. Charles Reed vermeldt 10.000 v. Chr. als mogelijk tijdstip van de domesticatie van de hond op basis van archeologische vondsten in Irak. Anderen beschouwen dit bewijs als onvoldoende en nemen aan dat het schaap als eerste werd gedomesticeerd. Er is goede reden aan te nemen dat gevangen, getemd en

reproductief geïsoleerd zijn (sleutelbegrippen in de oude definitie van domesticatie) niet de belangrijkste, noch zelf noodzakelijke kenmerken vormden van gedomesticeerde dieren gedurende het beginstadium van hun domesticatie. In prehistorische tijden toen de eerste domesticaties plaatsvonden, kan er nauwelijks een scherp onderscheid zijn geweest tussen gedomesticeerde dieren en hun nog wilde tegenhangers. Hoewel de moderne boer een grondige hekel heeft aan kruisingen van het inmiddels genotypisch verschillende huisdier met zijn of haar wilde soortgenoot, moeten dergelijke kruisingen vroeger schering en inslag zijn geweest.

Bovendien scharrelden de eerste gedomesticeerde dieren hoogstwaarschijnlijk hun eigen kostje bij elkaar, in tegenstelling tot de grote mate van beheersing door de mens waaraan (landbouw)huisdieren nu in hun dagelijks leven blootstaan. De mensen in vroeger tijden moesten deze voor zichzelf foeragerende dieren dan weer naar hun nederzettingen teruglokken met zout en andere lokmiddelen, zoals tot voor kort nog gebeurde met de mithan (de Wilde Os) in tribaal India en het Rendier in het noorden van het Euraziatische continent. En tot op heden worden in Zuid-Azië de Olifanten losgelaten om ze gelegenheid te geven in het wild te paren.

Mijn definitie van domesticatie laat ruimte voor een heel continuüm van mens-dierrelaties en houdt rekening met de oorspronkelijke bestaanscyclus van zowel mens als dier en met hun respectievelijke ecologie, zaken die in de traditionele definitie nagenoeg worden genegeerd.

Toen domesticatie eenmaal was ontstaan, is het door de mens ingrijpen in een aantal gevallen geïntensiveerd. Gro-

tere aantallen dieren werden door de mens afhankelijk gemaakt, het fokken vond meer en meer in gevangenschap plaats en het contact met wilde soortgenoten werd afgesneden. Het resultaat van dit proces was een aparte groep (landbouw)huisdieren met eigen specifieke eigenschappen. In een later stadium begonnen de mensen doelbewust bepaalde kenmerken in hun dieren te ontwikkelen via selectief fokken.

De huidige domesticatievormen die wij in de dierproductie vinden, worden gekenmerkt door een grote mate van manipulatie en objectivering (verdinglijking) van dieren. Dieren zijn als het ware aan ons en aan onze technologie overgeleverd. Ze kunnen nauwelijks meer enige autonomie uitoefenen in hun dagelijks leven. Poten groeien vast aan draadvloeren, zeugen liggen vast aan kettingen, etc. Zelfs het erfelijk kernmateriaal van dieren wordt nu systematisch gemanipuleerd door de mens. Veehouders kennen hun dieren niet meer als verschillende persoonlijkheden. Daarvoor worden de dieren te massaal gehouden en waar dat niet het geval is, zijn dieren voor de boer identiek geworden met een oormerk of een computerfile.

Dat er pal naast dit winstgevende dierindustriële complex massaal een gezelschapsrelatie met dieren wordt aangegaan in alle lagen van de bevolking, een relatie die geen winstootmerk heeft, lijkt mij dan ook geen toevallige omstandigheid, maar juist de onvermijdelijke andere kant van de medaille.

Barbara Noske, auteur van *Huilen met de Wolven*, een interdisciplinaire benadering van de mens-dierrelatie, Van Gennep, Amsterdam, (1988), tweede druk 1992.